

Sayı : 44

İlkteşrin 1936

Cilt : VIII

ÜLKÜ

HALKEVLERİ DERGİSİ

Direktör : M FUAD KÖPRÜLÜ

ORTA ZAMAN TARİHİ

Termez DEFİNESİNE göre XIV üncü asırda

HARZEM'İN TARİHİ İKTİSADİ HAYATI

A. CAFEROĞLU

Milâdın X uncu asrına doğru Orta Asya'daki Türk hareketlerinin mü-
him istikametlerinden birini Harezmi teşkil etmeğe başlamıştı. Coğrafi
mekkii itibarile, eskidenberi Bozkır halkile ticarî münasebette bulunan bu
saha, temasta bulunduğu Türk kavimlerinin nüfuzunu daha o zamanlarda
dahî kendi üzerinde hissetmişti. Sonraki asırlarda Harezmi üzerindeki Türk
tesir ve nüfuzu bir kat daha arttı. İşte bu hareketler neticesindedir
ki, X uncu asıra doğru artık Harezmi'de kurulan yeni Türk merkezleri ve
şehirleni, kültür ve iktisad bakımlarından bu sahaya tamamilen yeni bir inki-
şaf veçhesi vermiş, ve Harezmi XIII üncü asırda, yüksek bir inkişaf ve
refaha erişmişti. XIII üncü asırda Harezmi'nin paytahtı olan Ürgenç şehri,
intizam ve refah itibarile diğer Türkistan merkezlerinin en büyüğü ve en
yükseği olmuştu. 1333 yıllarında Harezmi'ni ziyaret eden meşhur Arab
seyyahı İbni Batuta, Ürgenç şehrinde bahsederken burasının mühim pazar-
lara, geniş sokaklara malik, mamûr ve iktisadca çok yüksek ve hatırı sayılır
bir Türk şehri olduğunu sarahaten kaydetmektedir[1]. Aynı fikir takriben
İbni Batuta'dan yedi yıl sonra bu sahada dolaşan Avrupa seyyahlarından
Pegolotti tarafından da tasdik edilmektedir[2]. Haddi zatinde Ürgenç'in,
coğrafi mekkii itibarile, Uzak Şarkla ve Garbî Asyayı Orta Asyaya bağla-
yan ticaret yolu üzerinde ve hattâ merkezinde bulunuşu, bu şehri, kültürce
ve iktisadca, Orta Asya'nın en çok inkişafa müsaid bir şehri haline getir-
mişti. Bundan dolaydır ki muhtelif istikametlerden gelen tüccar ve seyyah
kafileleri Ürgenç'i hernevi mallar satımı için en elverişli ve uzak seyahat-
ler için istendiği kadar gümüş tedarikine en müsaid bir mahel olarak tanı-
mıştırlar[3]. Ürgenç aynı refah ve iktisadî merkeziliğini Moğol istilâsı
esnasında muhafaza etmiştir. Hattâ aksine olarak denilebilir ki Moğol
istilâsı Türk Harezmi için büyük bir kalkınma çağı olmuştur. Çünkü Mo-
ğol istilâsı ve fütuhâtına kadar Garbî Avrupa Uzak Şarkla âdeta alâkalan-
mamıştır. Moğol istilâsı, Uzak Şarkı Garbî Avrupa'ya bağlayan kârvan
yolunu daha fazla uzatarak, Rusya içerisine kadar götürmüş, Avrupayı

[1] Tizenhausen, *Altın Orduya aid mevat külliyyatı*, Petersburg, 1884, S. 304.

[2] Barthold, *Avrupa ve Rusya'da Şark araştırma tarihi*, Leningrad 1925 S. 75.

[3] Barthold, *İslâm Dünyası Tarihinde Maverayı Kaspîya Eyaletlerinin mev-
kii*, Bakû 1924, S. 66.

ve tasnif eylemiştir. Mumaileyhin araştırmasına göre[8] mezkûr define sikkeleri adedce şu devirlere aiddir :

XIII	üncü	asrın	son	rubuna	aid	3	sikke	=	takriben	0,7	%
XIV	<	<	ilk	<	<	31	<	=	<	7,2	%
<	<	<	ikinci	<	<	136	<	=	<	31,4	%
<	<	<	üçüncü	<	<	59	<	=	<	13,3	%
<	<	<	dördüncü	<	<	204	<	=	<	47,1	%

Sülâle itibarile aynı define meskükâtı şu şekilde tasnif edilmektedir.

Cuci	sülâlesinse	aid	333	sikke	=	Takriben	76,8	%
Çağataylılar	<	<	78	<	=	<	18,0	%
Celâirliler	<	<	2	<	=	<	0,5	%
Müzafferiler	<	<	20	<	=	<	47,8	%

Hükümdarlara aid olan sikkeler ise adedce şöyle tasnif edilebilir :

<i>Çuciler</i>	{	Sultan Ahmed	1289 - 90	Yıllarında	3	adet
		Toktu	1290 - 1312	<	13	<
		Özbek	1312 - 1340	<	43	<
		Canibey	1340 - 1357	<	121	<
		Berdibey	1357 - 1359	<	25	<
		Kul'na	1359	<	9	<
		Nevruz	1359	<	1	<
		Hızır	1359 - 1361	<	4	<
		Tahtamış	1376 - 1391	<	102	<

Harezme aid anonim sikke 9 adeddır.

<i>Müzafferiler</i>	{	Şah Şuca	1359 - 1384	Yıllarında	9	adet
		Ali Zeynelâbidin	1384 - 1387	<	9	<
<i>Celâirliler</i>	{	Kıyas - üd - din	1382 - 1410	<	2	<
		<i>Çağataylılar</i>	{	Syürgatmıs ve Timur	1370 - 1388	<
Mahmud	1388 - 1404			<	2	<

Zaman ve sülâle itibarile Termez meskükâtı definesi yukarıdaki cedvellerle tesbit edildikten sonra aynı sikkelerin darb mahallerini de göstermek icab eder ki, XIV üncü asır Harezme in iktisaden oynadığı rol anlaşıl-sın. Vilâyet ve şehir itibarile Termez definesi sikkeleri Masson'ca şöyle tasnif edilmiştir :

<i>Harezme</i>	{	Harezme (Ürgenç)	332	adet
<i>Azerbaycan</i>	{	Tebriz	8	adet
<i>Iraklı</i>	{	Kazvin	1	} 22 adet
		Save	2	
<i>Acem</i>	{	Kâşan	12	
		İsfahan	7	
<i>Kerman</i>	{	Kerman	8	adet

[8] Masson, M. E. , *Monetnyy Klad XIV veka iz Termeza* = XIV üncü asır Termez Sikkeleri definesi, " Bulletin de l'Université de l'Asie Centrale ", Taşkent, 1929, Lv. 18, S. 53- 66.

<i>Haristan</i>	{	Yezd	2	} 35 adet
		Abarkûh	3	
		Şiraz	23	
		Kazrun	1	
		Şabankara	5	
<i>Laristan</i>	{	Bender	1 adet	
<i>Irakî Arap</i>	{	Vasit	1	«

Masson'un dikkatle tesbit ettiği bu cedvelleri gözden geçirdiğimiz zaman görüyoruz ki adedce en çoğu Harezmi hükümdarlarından Özbek'le Birinci Cani Bey'in saltanatına isabet etmektedir. Hakikaten de Özbek'in saltanatı 35, oğlu Birinci Cani Bey'in de 17 yıl sürmüştür. Sikkelerin adedine de bakılırsa bu iki hükümdarın hakimiyet devri Harezmi ve Altunorda için belki en rahat ve parlak devre teşkil etmiştir. Halbuki Hicrî 758 tarihi ile 762 yılları arasındaki 4 yıllık devreye Termez meskükâtında göze çaracak derece az bir sikke miktarı isabet etmektedir. Bu ise Harezmi'nin bu dört yıl içerisinde geçirdiği dahili karışıklıklardan ileri gelmiştir. Harezmi tarihine bakılırsa 758 tarihinde Cani Bey oğlu Berdi Bey tarafından boğdurulmuştur. İki yıl sonra Kulna, Berdi Beyi katlettiyerek, birbuçuk yıl Altunorda tahtını kendi eline geçirmiştir. 761 yılında ise bu hükümdar da Nevruz tarafından katlettilmiş; bir yıl sonra 762 de Nevruz'un kendisi de Hızır tarafından tahttan kovdurulup katledilmiştir. Hızır'ın saltanatı ancak beş hafta sürmüştür. Aynı 762 yılında oğlu Temir Koca tarafından öldürülmüştür. İşbu dört yıllık saltanat ve taht mücadelesi, ister istemez Harezmi sikke darbında da müessir olmuş ve bu yüzden tabii olarak nisbi bir iktisadi buhran baş göstermiştir. 762 yılında darbedilen anonim Harezmi sikkeleri, artık bu sahanın tedricen istiklâle kavuşmakta olduğunu göstermektedir. Definde bu kabil sikke adedi ancak 9 tanedir. Maamafih Kungrad ailesine mensup Sufi sülâlesinin hâkimiyeti esnasında Harezmi'nin istiklâli uzun sürmedi. Timur'un son 781 tarihindeki Harezmi'e karşı açtığı seferde Yusuf Sufi ölünce bu saha Tohtamış'ın eline geçmiştir. Termez definesinde bu zatın ismi ile darbedilen sikke adedi 102 dir. Bunlar dirhemce diğer sikkelere nisbeten daha hafifcedirler.

Diğer Celâirîler, Müzafferîler, Çağataylılar sikkelerine gelince bunlar Termez definesinde adedce pek az temsil edilmişlerdir. Masson sanat bakımından bunları Harezmi sikkeleri dînunda görmektedir. Hattâ o kadar kaba darbedilmişlerdir ki bazılarının tarihi bile okunamamaktadır. Celâirîler sikkesine umumiyetle Orta Asya'da pek nadir tesadüf edilmektedir. Diğer sülâle sikkelerine gelince, bunlar daha fazla, Şark ülkeleri usulüne, her zabtedilen şehir tarihini tesbit etmek üzere, darbedilen sikkeler

kabilenden olup[9], daha fazla sikke-nişan kıymetini hâizdirler. 788 yılında Tebriz'de darbedilen sikkelerle 789 da Şiraz'da, İsfahan'da darbedilenler hep aynı kabildendirler. Fakat Harezmi sahasına kadar bu sikkelerin yayılışı şüphe yoktur ki o zamanki Ürgenç'in iktisadî münasebetinden ileri gelmiştir.

Heyeti umumiyesi itibarile Temerz definesi koleksiyonu nümizmatik bakımından daha fazla Harezmi'nin ekonomik hayatını aydınlatmağa yaramaktadır. Vaktile canlı bir kapital mahiyetinde olan bu sikkeler, vezinden fazla aded itibarile Orta Asya iktisadî hayatında rol oynamışlardır. Şimdiye kadar bu sahaya aid kâfi derecede işlenmiş tetkikler bulunmadığından Orta Asya'nın bu mühim köşesinin iktisadî ve medenî hayatı hakkında fazla söz söylemeğe imkân yoktur. Ancak itiraf etmelidir ki Temerz definesi bu Türk ülkesi hakkında şimdiye kadar ileri sürülen fikirleri tamamiyle tasvip edecek bir mahiyet arz etmektedir.

[9] Masson, aynı makale, S. 64.
